

Gönderim Tarihi: 25.10.2021 | Kabul Tarihi: 26.04.2022

İkrime el-Berberî ve Tefsir İlmindeki Yeri*

- *Ikrima al-Berberi and His Place in the Science of Tafsir* -

Ebrar USTA**

Atıf/Citation: USTA, Ebrar. "İkrime el-Berberî ve Tefsir İlmindeki Yeri [*Ikrima al-Berberi and His Place in the Science of Tafsir*]". *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* [*Journal of Düzce University Faculty of Theology*] 6/1 (Bahar 2022): 83-104.

Öz

Sahâbe neslinden sonra kendilerine intikal eden tefsir mirasına sahip çıkan tabiîn nesli bu alanda kıymetli şahsiyetler yetiştirmiştir ki bunlardan biri de İkrime el-Berberî'dir. Hadis, fıkıh ve kıraat ilimlerinde de söz sahibi olan İkrime tabiîn dönemi tefsir faaliyetleri bakımından mühim konumdadır. Tabiîn neslini ve bu neslin Kur'ân anlayışını temsil etmesi, Abdullah b. Abbas'ın (r.a.) öğrencisi olması ve vahyin inmeye başladığı Mekke şehrinde yetişmesi dolayısıyla büyük öneme sahip olan İkrime, tabiîn neslinin önde gelen âlimlerinin de içinde bulunduğu birçok talebe yetiştirmiştir. İkrime'nin rivayetleri farklı coğrafyalara dağılan talebeleri aracılığıyla geniş bölgelere yayılmış ve sonraki nesillere aktarılmıştır. Kaynaklarda İkrime'ye ait bir tefsir kitabından söz edilmiş olsa da bu eser elimizde mevcut değildir. Ancak onun tefsire ilişkin rivayetleri klasik tefsir kaynaklarında çokça yer almaktadır. Bu çalışmada müfessirimiz hakkında bilgi veren tabakat-teracim kitapları ile rivayet ve dirayet tefsirlerinden istifade edilerek tabiîn dönemi âlimlerinden İkrime el-Berberî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve tefsir ilmine yaptığı katkı ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Mekke, Tabiîn, İkrime el-Berberî.

Abstract

The Tabioun generation that came after the Companions took over of this tafsir heritage that was passed on to them and raised valuable personalities in this field, one of them is Ikrima al-Berberi. The period of Ikrima al-Berberi Tabioun, who also has a say in the sciences of hadith, fiqh and recitation, has an important place in terms of tafsir activities. Representing the Tabioun generation and this generation's understanding of the Qur'an, Ikrima al-Berberi, who is of great importance because he was a student of Abdullah b. Abbas and grew up in the city of Mecca, where the revelation began to descend, trained many students, including the leading scholars of his generation. The narrations of Ikrima al-Berberi spread out wide regions and were transferred to the next generations by means of his students who were scattered in different territories. Although a tafsir book belonging to Ikrima al-Berberi is mentioned in the sources, this work has not in store. Nevertheless, his narrations about tafsir are widely available in classical tafsir sources. In this study, the life, scientific personality, contribution of tafsir of Ikrima al-Berberi, one of the scholars of the Tabioun period, to the science of tafsir will be revealed by making use of the works of the pristine type and various sources of traditional and rational that give information about our tafsir scholar.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Mecca, Tabioun, Ikrima al-Berberi.

* Bu çalışma yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Kur'an Kursu Öğreticisi, T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı, ebrarusta83@hotmail.com, ORCID: [0000-0001-9746-2946](https://orcid.org/0000-0001-9746-2946).

Giriş

İslâm coğrafyasının farklı bölgelerine giderek Kur'ân tefsiriyle uğraşan sahâbe kendilerinden sonra oluşacak olan tefsir ekollerine daima yol gösterici konumunda olmuşlardır. İlim faaliyetleri için yerleştikleri şehirlerde birer ders halkası oluşturmuşlar ve tabiînden bir kısım kimseler de bu ders halkalarına katılmıştır. Bu ders halkalarında ilim tahsil etmiş tabiîler de sonraları Kur'ân tefsirinde söz sahibi olmuşlardır.

İşte farklı şehirlerde kurulan ve hocalarının sahâbilerden, öğrencilerinin de tabiîlerden oluştuğu bu ders halkaları zamanla birer ekol haline gelmiştir. Bunların bir kısmı daha çok tefsir ilmiyle ön plana çıkmıştır. Tefsir ilmiyle ön plana çıkmış medreselerden en meşhurları ise, Mekke, Medine ve Kûfe Medreseleri'dir.² Nitekim bu medreselerin oluşmasında, o günkü İslâm devleti topraklarının geniş bölgelere yayılmasının, fetihlerin büyük bir hızla artıyor olmasının ve yeni yerleşim alanlarının kurulmasının yakından ilgisi vardır.

Mekke Medresesi'nin kurucusu, tefsir alanının meşhur ismi *müksirûn* sahâbeden Abdullah b. Abbas'tır (ö. 68/687-88).³ Ömrünün sonuna kadar ilim faaliyetleriyle uğraşan İbn Abbâs (r.a.) birçok talebe yetiştirmiş, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahâbeden aldığı ilimleri tabiîn öğrencilerine aktararak ilim zincirine büyük katkıda bulunmuştur. Abdullah b. Abbas'tan başlayarak sayısız öğrenciye ulaşan bu talebe zinciri, Mekke Medresesi'nin fikirlerinin yayılmasında ve tefsir ilminin geniş kitlelere ulaşmasında önemli roller üstlenmiştir. Bu talebe zincirinin en önemli halkalarından biri de İkrime el-Berberî'dir (ö. 105/723).

1. İkrime el-Berberî'nin Hayatı

Mekke Tefsir Medresesi'nin en güzide şahsiyetlerinden ve birçok sahâbenin sevgi ve takdirini kazanan Abdullah b. Abbas'ın talebelerinden İkrime, aslen Mağribli bir Berberî'dir. "*Ebû Abdillâh*" diye künyelenmiştir. "*el-Medenî*" ve "*el-Hâşimî*" nisbeleriyle anılmaktadır. Muhtemelen hicrî 21 yılında doğmuştur. Aynı zamanda o, Abdullah b. Abbas'ın azatlısı idi.⁴

Abdullah b. Abbas, Ali b. Ebî Tâlib'in (r.a.) (ö. 60/680) valisi olarak Basra'ya gittiğinde orada görevli iken kendisine Husayn b. Ebûl-Hur el-Anberî (ö. ?) İkrime'yi köle olarak hediye etmiştir.⁵ İkrime, o vakit on beş yaşlarında idi.⁶ Sekiz yaşlarında olduğu da söylenmiştir.⁷ Daha sonra Abdullah

² Muhammed es-Seyyid Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 2000), 1/77; Sadreddin Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları* (Ankara: Kayhan Yayınları, 1990), 82; İsmail Cerrahoğlu, "Tabiîlerin Tefsir İlmine Hizmetleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Aylık Dergi* 11/3 (1972), 153.

³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Semerkand Yayınevi, 2018), 304; İsmail Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 97.

⁴ Tayyar Altıkulaç, "İkrime el-Berberî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/40.

⁵ Ebû'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Hindistan: Dâiratü'l-Meârifin-Nizâmîyye Matbaası, 1908), 7/263; Cemaleddin Ebû'l-Haccâc Yusuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşar A. Marûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 20/265; Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî, *Mu'cemu'l-udebâ*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 4/1629; Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürçânî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 6/469.

⁶ İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2020), 75.

⁷ Muhammed Ersöz, "Bir Tabiün Müfessiri İkrime Hakkındaki İthamların Değerlendirilmesi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2011), 93.

b. Abbas (r.a.), ismini Arap isimlerinden biri olan İkrime ile değiştirmiştir.⁸ Kaynaklarda İkrime'nin bundan önceki hayatı ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.

İkrime, efendisi ve aynı zamanda hocası olan Abdullah b. Abbas ile otuz yıldan fazla bir süre beraber yaşamıştır.⁹ Bu süre zarfında edindiği kazanımları onun tefsir ilminde en yetkin kişilerden biri olarak tanınmasına imkân sağlamıştır.

Abdullah b. Abbas vefat ettiğinde hâlâ köle olan İkrime el-Berberî, vefatından sonra oğlu Ali (ö. 118/736) tarafından dört bin dinar karşılığında Hâlid b. Yezîd b. Mu'âviye'ye (ö. 85/704) satılmıştır. Bu durumu öğrenen İkrime, oğlu Ali'ye "Babanın ilmini dört bin dinara satmışsın." diyerek sitem etmiştir. Akabinde Ali, Hâlid'e gitmiş, anlaşmayı feshetmiş ve İkrime'yi azat etmiştir.¹⁰ Azat edildikten sonra bir müddet daha Medine'de kalan İkrime daha sonra buradan ayrılarak farklı beldelere gitmiştir.¹¹

İkrime'nin aile hayatıyla ilgili kaynaklarda çok fazla bilgiye rastlanılmamakla birlikte bazılarında kızlarının olduğu¹² ve Saîd b. Cübeyr'in (r.a.) (ö. 94/713) ölümünün ardından onun annesiyle evlendiği¹³ bilgilerine yer verilmiştir.

İkrime'nin vefat tarihi hakkında farklı görüşler vardır. Hicri 105 yılında¹⁴ Medine'de¹⁵ vefat ettiği ağırlık kazanmıştır. Zira ilgili kaynaklara bakıldığında, bu konuda ihtilafın söz konusu olduğu ve farklı rivâyetlerin mevcut olduğu görülmektedir.¹⁶ Ayrıca onun Medine'de değil de Tunus'un Kayrevan şehrinde öldüğünü söyleyenler de vardır. Bu bağlamda İbn Hallikân (ö. 681/1282) Medine'de vefat ettiği görüşünün doğru olduğunu söylemiştir.¹⁷

İkrime'nin vefatı, meşhur şair Küseyyir Azze'nin (ö. 105/723) vefatı ile aynı güne rastlamış ve öğle namazından sonra cenaze namazları birlikte aynı yerde kılınmıştır.¹⁸ Nitekim zıt görüşlere sahip

⁸ Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve ebnâu ebnâu'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1900), 3/265; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), 5/119; ÇalıŖkan, *Tefsir Tarihi*, 75.

⁹ ÇalıŖkan, *Tefsir Tarihi*, 75.

¹⁰ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/82; et-Taberî, *Tarihu't-Taberî* (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1967), 11/633; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/265; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 352.

¹¹ ÇalıŖkan, *Tefsir Tarihi*, 75.

¹² Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 5/27; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1628; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/285; Altıkulaç, "İkrime el-Berberî", 22/41.

¹³ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1973), 5/230; Kurban, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri, Mekke Ekolü Örneği*, 149.

¹⁴ Ömer Rızâ Kakhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 6/290; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/230.

¹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/266; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/34; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 349.

¹⁶ Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbu'l-esmâ ve'l-lüga* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.) 1/341; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/230; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/34; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/265.

¹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/266.

¹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/224; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/291; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/266; Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. Yusuf eş-Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'r-Râid el-Arabî, 1970), 70; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî naqdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 3/96.

bu iki zâtın aynı gün vefat etmeleri ahali tarafından hayretle karşılanmıştır.¹⁹ Halk arasında bu iki kişinin ölümü 'bugün en büyük fakih ve büyük şair öldü.' sözleriyle karşılık bulmuştur.²⁰

1.1. Kişiliği ve Ahlâkı

Küçük yaşlarında geldiği Abdullah b. Abbas'ın (r.a.) yanında, onun ölümüne kadar uzun seneler yaşadığı ve gençlik yıllarını onunla geçirdiği için İkrime'nin kişiliği ve ahlâkında Abdullah b. Abbas'ın tesirinin büyük payı olduğu yadsınamaz. Abdullah b. Abbas onun ilmî yönden yetişmesine oldukça ihtimam göstermiş bununla yetinmeyerek toplum içerisinde nasıl hareket etmesi gerektiği, nelere dikkat edilmesi gerektiği gibi diğer görgü kurallarını da ona öğretmeyi ihmal etmemiştir.

İkrime el-Berberî'nin anlattığına göre Abdullah b. Abbas kendisine şu tavsiyede bulunmuştur: "İnsanlara sohbeti her Cuma günü bir kere yap. Buna yapamaz isen hiç olmazsa iki kere yap. Daha fazla yapmak istersen üçe çıkar. İnsanları şu Kur'ân'dan usandırmaktan kaçın. Halk kendi işlerini konuşurken yanlarına giderek sözlerini kestiğini ve bir şeyler anlatarak onları bıktırdığını duymayacağım. İnsanlar konuştuğu zaman sus ve dinle. Onlar sana gelip 'konuş!' diye talepte bulunurlarsa bil ki senden bir şeyler istiyorlar demektir, o vakit onlarla konuşursun. Dua ederken seci²¹ konusuna dikkat et ve böyle yapmaktan uzak dur. Çünkü ben Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ve ashabının devrinde yaşadım, ama onların böyle yaptığını görmedim."²²

Öte yandan Abdullah b. Abbas, İkrime'nin efendisi iken ona hem hocalık yapmış hem yetiştirmek niyetiyle İslâmî ilimleri ona öğretmiş hem de böylelikle onu kölelik vasfından daha büyük bir payeye ulaştırmıştır. O da efendisinin bu hüsnü niyetine özveriyle karşılık vermiş ve bu yolda büyük gayret göstermiştir. İkrime'nin anlattığı bir hadiseye dair "Kimi zaman alışveriş yapmak niyetiyle pazara giderdim. Orada bir adam bazı faydalı şeyler söylerdi. Ben de bu duyduklarımı araştırırdım. Öyle ki bu duyduklarım elli meseleyi araştırmama vesile olurdu."²³ şeklindeki beyanı onun ilme olan aşırı merakını ve bu konuda ne kadar araştırmacı bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

İkrime kendi asrında sevenlerinin çok olmasının yanı sıra ilme olan iştiyakı ve derin ilmî kabiliyeti ile her zaman takdir görmüştür. Ayrıca gittiği her yerde ilminden dolayı saygı görmüştür. İnsanlar onun sahip olduğu ilme oldukça güvenir, onu gördükleri yerde etrafına toplanır ve ona sorular sorarlardı.²⁴ Tabîinden fıkıh ve hadis âlimi Eyyûb es-Sahtiyânî'nin (ö. 131/749) İkrime'nin bir gün onlara gittiğini, onun gelişyle evinin tıklım tıklım insanlarla dolduğunu ve insanların onun

¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/224; Cürcânî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, 6/470.

²⁰ Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb fi ahbârî men zeheb*, thk. Mahmut el-Arnâvût (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986), 2/32; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/230; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/288; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/470.

²¹ Seci, nesir içindeki kafiye dir.

²² Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî el-Cu'fî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Züheyr b. Nasir Zaid (Riyad: Dâru Tûgu'n-Necat, 2002), "Da'avât", 20.

²³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/220; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşar Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 3/106; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/274; Nevevî, *Tehzîbu'l-esmâ*, 1/341.

²⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/18; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/221.

etrafında toplandığını hatta onu görmek niyetiyle evin damına çıktıklarını²⁵ anlatması bu durumu destekler mahiyettedir.

1.2. Eserleri

İkrime el-Berberî tefsir adına insanlara ne öğrettiyse hepsini hocası Abdullah b. Abbas'tan aldığını ifade etmiş²⁶ ve Mushaf'ın iki kapağı arasındaki bütün âyetleri tefsir ettiğini²⁷ söylemiştir. Buna istinaden İbn Nedîm (ö. 385/995) *Fihrist*'inde zikrettiği "*Tefsîru İkrime*" adındaki eserle bu rivâyeti doğrulamıştır.²⁸ Ancak böyle bir eserin günümüze kadar ulaştığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.²⁹

Bazı haberlerden onun kitap sahibi olduğu anlaşılmaktadır.³⁰ Örneğin Ali b. el-Medîni'den (ö. 256/870) naklolunan bir habere göre Amr, babası Abdullah'ın yanına gelerek onda bulunan İkrime el-Berberî'nin kitaplarından istinsah edermiş. Daha sonra bu yazdığı şeylerden İkrime'ye soru sormaya başlayınca İkrime bu soruların kendi kitabından olduğunu anlamış ve "Görüyorum ki senin aklın henüz bunlara ermiyor." diyerek Amr'a tazirde bulunmuştur.³¹ Bu rivâyete baktığımızda onun kitap sahibi olduğunu anlamaktayız.

Bununla birlikte İkrime'nin vücûh ve nezâirle ilgili bir eserinin olduğu da anlaşılmaktadır. İkrime el-Berberî'nin telif ettiği bu eser de günümüze kadar ulaşmamıştır.³² Ancak bazı araştırmacılar İkrime'ye isnad edilen bu eserin Abdullah b. Abbas'tan nakledilen görüşlerden meydana geldiği yönünde fikir beyan etmişlerdir.³³

2. İkrime el-Berberî'nin İlmî Konumu

Tabiîn döneminde tefsiri en iyi bilen kişilerden biri İkrime el-Berberî'ydi.³⁴ O, bu seviyeye hayatının büyük bir bölümünü ilme adanarak gelmiştir. Kendi ifadesine göre kırk yıl boyunca ilim tahsili için uğraşmış³⁵ ve bu uğurda hocası Abdullah b. Abbas'ın da kendini derslere vermesi için bazı

²⁵ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 1974), 3/328; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/221; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/18; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/274; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 11/635.

²⁶ Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Mısır: Mısır Milli Kütüphane Heyeti, 1974), 4/241; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Matbaatu İshâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurakâuhû, ts.), 2/20; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/470.

²⁷ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 3/327.

²⁸ Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak en-Nedîm b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 53.

²⁹ Altıkulaç, "İkrime el-Berberî", 22/42.

³⁰ Cerrahoğlu, *Tâbiîlerin Tefsir İlmine Hizmetleri*, 155.

³¹ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1952), 6/244; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 126.

³² Kurban, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri*, Mekke Ekolü Örneği, 155.

³³ Halil Altuntaş, "el-Vücûh Ve'n-Nezâir", *Diyanet İlmî Dergi* 26/1 (1990), 21.

³⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/17; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/220.

³⁵ Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983), 44; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1629; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 3/106; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/269; Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesir el-Kuraşî ed-Dimeşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986), 9/245.

zamanlar ayağına zincir takarak ona Kur'ân ve Sünneti öğrettiğini bildirmiştir.³⁶ “Ben tefsir konusunda söylediklerimin hepsini Abdullah b. Abbas'tan aldım.”³⁷ diyen İkrime'nin bu söylediklerini hocası Abdullah b. Abbas da “İkrime benden size neyi naklederse onu tasdik ediniz.” sözleriyle desteklemiş ve O'na güvenilebileceğini ifade etmiştir.³⁸

Kaynaklarda “İnsanların en âlimi”³⁹ ifadesiyle nitelenmiş olan İkrime el-Berberî Semerkant, Basra, İsfahan, Horasan, Mısır, Nişâbur, Kûfe, Mağrib, Yemen gibi birçok farklı beldeye gitmiş ve bu beldelerdeki bazı idarecilerden ilgi ve ikram görmüştür.⁴⁰ Tabiîn nesli âlimlerinden olan Ebûl-Esved Muhammed b. Abdurrahman'ın (ö. 99/717) açıklamalarına bakıldığında bu seyahatleri irşad maksadıyla yaptığı anlaşılmaktadır. Ebûl-Esved, Mısır'dan Medine'ye geldiğinde orada İkrime el-Berberî ile karşılaşmış, İkrime ona Mağribliler'in durumunu sormuştu. Mağribliler'in gaflet içinde olduğunu duyunca önce Mısır'a uğrayarak oradan Mağrib'e geçen İkrime, bir müddet orada kalmış ve bu süre zarfında oradaki Hâricîler de ondan istifade etmişlerdi.⁴¹

Şunu belirtmek gerekir ki, Abdullah b. Abbas'tan tefsir rivâyet eden en meşhur müfessirlerden biri İkrime el-Berberî'dir. Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) tefsir öğrenmek için tavsiye ettiği dört şahıstan biri İkrime'dir.⁴² Bazı âlimler ise İkrime'yi tefsiri en iyi bilen kişi olarak görürler. Nitekim bu hususta Katâde b. Diâme (ö. 117/735) ve Sellâm b. Miskîn (ö. 224/838) “İnsanlar arasında tefsiri en iyi bilen İkrime'dir.” demişlerdir.⁴³

Kaynaklara bakıldığında İkrime el-Berberî'nin tefsir ilminin yanında siyer, hadis, fıkıh ve kıraat ilminde de yetenekli bir şahsiyet olduğu görülmektedir. Meşhur yedi kıraat imamından biri olan Ebû Amr b. Alâ'nın (ö. 154/771) Mekke'de kıraat öğrenirken hocalarının arasında İkrime'nin de olduğu bilinmektedir.⁴⁴ Katâde b. Diâme de o dönemde siyeri en iyi bilen kişinin İkrime olduğunu söylemektedir.⁴⁵

Hadis âlimlerinin eserlerine baktığımızda çok sayıda İkrime rivâyetleriyle karşılaşmaktadır. İmam Malik (ö. 179/795) istisna edilecek olursa neredeyse bütün muhaddisler onu sika olarak kabul etmiş, üstelik *Kütüb-i Sitte* musannifleri başta olmak üzere pek çok âlim eserlerinde onun rivâyetlerine yer vermişlerdir. Hatta Buhârî (ö. 256/870) *el-Câmi'u's-sahîh*'inde İkrime el-Berberî'nin 139 rivâyetini

³⁶ Ebû Yûsuf Yakûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 2/5; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/219; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/84.

³⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/474; Suyûtî, *el-İtkân*, 4/241.

³⁸ Zeki Duman, “Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1987), 234.

³⁹ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/9; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7/49; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/74; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/245; Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/386.

⁴⁰ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 2/32.

⁴¹ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/267; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/277; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/7; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/20; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/471.

⁴² Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1629; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/245; Suyûtî, *el-İtkân*, 4/241.

⁴³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/294; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/106; Cerrahoğlu, *Tâbülerin Tefsir İlmine Hizmetleri*, 154.

⁴⁴ İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerim'in Nüzulü ve Kıraatı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995), 316; Muhsin Demirci, *Tefsîr Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006), 121.

⁴⁵ Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 44; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/17; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/272.

nakletmiştir.⁴⁶ Buhârî, İkrime için “İkrime’nin ilmine muhtaç olmayan hiçbir arkadaşımız yoktur.” demiştir.⁴⁷

Abdullah b. Abbas, İkrime’ye sadece fetva verebilecek kapasiteye gelmesini sağlayan ilmî bilgiyi değil, fetva verme konusunda takip edilmesi gereken yöntemi de öğretmiştir. Bu meyanda İbn Abbas’ın İkrime’ye şu şekilde talimat verdiği nakledilmiştir: “Haydi, şimdi git ve insanlara fetva ver. Bir kişi sana gelir de kendisi için önemli bir durum hakkında soru yöneltirse ona fetva ver ancak sorusu kendisiyle ilgisi olmayan bir konu hakkında ise ona fetva verme. Sen bu şekilde yaparsan insanların senin üzerindeki üçte iki ölçüsünde sıkıntı ve meşakkatini azaltmış olursun.”⁴⁸ Dolayısıyla İbn Abbas’ın bu kıymetli öğüdü İkrime’ye vermiş olduğu çok yönlü eğitimin de bir kanıtı niteliğindedir.

Talebelerine bildiklerini aktarırken oldukça hassas davranan İkrime, sordukları sorulara da ikna edici cevaplar vermeye çalışırdı.⁴⁹ İnsanlar da onun ilmine çok güvenir ve onu yakaladıkları yerde sorularını yöneltirlerdi. Öğrencilerinden Eyyûb es-Sahtiyânî, İkrime’yi Basra pazarında merkebinin üzerindeyken etrafına toplanmış olan insanların suallerine cevap verirken gördüğünü ve kendisinin de bunları ezberlemeye çabaladığını anlatmıştır.⁵⁰ Hatta ona ulaşamayanlardan bazıları öğrencilerine sorularını yollar ve bu suallerin cevaplarını ondan öğrenmelerini isterlerdi. İkrime’nin öğrencileri arasında yer alan Amr b. Dînâr’dan (ö. 126/744) gelen şu nakil dikkat çekicidir: “Câbir b. Yezîd (ö. 128/746) bana İkrime’ye sormam için bazı sorular gönderdi ve ‘bu adam Abdullah b. Abbas’ın azatlısıdır. O, bir ilim denizidir. Ona sorular sorunuz’ demiştir.”⁵¹

2.1. Hocaları ve Talebeleri

Ömrünün kırk yılını ilimle uğraşarak geçiren İkrime el-Berberî’nin ilk başta zikredilmesi gereken en önemli hocası Abdullah b. Abbas’tır. Bizzat kendisi Kur’ân tefsirinin tamamını ondan öğrenmiş olduğunu ifade etmiştir.⁵² Abdullah b. Abbas hem efendisi hem de hocası olarak ona hadis, fıkıh ve tefsir gibi ilimlerin yanında hayata dair önemli toplumsal kuralları da öğretmiş ve onun saygı duyulacak âlim bir şahsiyet olarak ortaya çıkmasında çok büyük katkı sunmuştur. Ayrıca İkrime’nin Hz. Âişe (ö. 58/678), Hz. Ali (ö. 40/661) ve Ebû Hüreyre (r.a.) (ö. 58/678) gibi büyük sahabîlerden tefsir ve hadis rivâyet ettiği bilinmektedir.⁵³ Gerek maddî nedenlerle gerekse irşad maksadıyla birçok şehre seyahatlerde bulunan İkrime’nin gittiği bu bölgelerdeki ilim adamlarından belli ölçülerde ilim almış olabileceği de ihtimal dâhilindedir.

⁴⁶ Altıkulaç, “İkrime el-Berberî”, 22/42.

⁴⁷ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, 7/266; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 5/31; Nevevî, *Tehzîbu’l-esmâ*, 1/341; Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, 1/83.

⁴⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 9/245; Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, *İ’lâmü’l-muvakkî’in an rabbi’l-âlemîn*, thk. Muhammed Abdusselâm İbrahim (Beyrut: Dâru’l Kütübi’l-İlmiyye, 1991), 2/128; Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, 3/327; Hamevî, *Mu’cemu’l-udebâ*, 4/1628; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 5/15; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 349.

⁴⁹ Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 75.

⁵⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 5/221; Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, 3/328; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 3/106; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 9/245; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 5/18.

⁵¹ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, 7/266; Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-târîh*, 2/9; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 20/271; İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 5/220; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 3/93.

⁵² İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/470; Suyûtî, *el-İtkân*, 4/241; Muhammed Fatih Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 77.

⁵³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 349; Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 75.

İkrime el-Berberî, Mekke'de Abdullah b. Abbas'tan aldığı ilmî birikimi talebeleri aracılığıyla İslam coğrafyasının birçok bölgesine yaymayı başarmıştır. Üç yüz civarında kişi kendisinden bilgi aktarmıştır.⁵⁴ Onun öğrencileri arasında tabîinin ileri gelenlerinden Câbir b. Zeyd (ö. 93/711-12), Şa'bî (ö. 104/722), İbn Sîrîn (ö. 110/729), Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Katâde b. Diâme, Amr b. Dînâr, Ebû İshak es-Sebîî (ö. 127/745) ve daha birçok zevat vardır.⁵⁵ Bu öğrenciler aracılığıyla İkrime'nin tefsir ve hadis rivâyetleri geniş bölgelere yayılmış ve sonraki nesillere aktarılmıştır.

2.2. İkrime el-Berberî'ye Yöneltilen İthamlar ve Bu İthamlara Karşı Kendini Savunması

İkrime el-Berberî'nin lehinde ve aleyhinde çeşitli haberler mevcuttur.⁵⁶ Hakkında bazı tabakat-terâcim ve tarih kitaplarında yer alan asılsız haberlerle itham edilmesi kendisine nisbet edilen rivâyetlerinin değeri açısından önemli bir sorun teşkil etmektedir. Zira İslâmî ilimlerde kendisinden büyük ölçüde istifade edilen Abdullah b. Abbas'ın rivâyetlerinin önemli bir kısmını nakletmiş olan İkrime el-Berberî'nin itham edilmesiyle, Abdullah b. Abbas'ın rivâyetleri de zan altında kalmaktadır. Ki ona nisbet edilen tariklerin sıhhat dereceleri farklılık arz etmektedir. Ancak ona nisbet edilen tariklerin sıhhat dereceleri incelendiğinde İkrime'nin sika râviler arasında yer aldığı görülmektedir.⁵⁷

Kaynaklarda yer alan rivâyetlerdeki ithamlardan biri, İkrime el-Berberî'nin yalancılıkla suçlanmasıdır. Eyyûb es-Sahtiyânî'ye "İkrime yalancılıkla itham ediliyor muydu?" diye sorulduğunda önce susmuş sonra "Bana gelince ben onu bu şekilde itham etmem." diyerek yanıt vermiştir.⁵⁸

İkrime el-Berberî'yi yalancılıkla itham edenlerin ortaya koydukları rivâyetlerden biri şudur: "Abdullah b. Hâris (ö. 84/703), Ali b. Abdullah b. Abbas'ın yanına gittiğinde İkrime'yi bir kapıya bağlı hâlde görmüş ve 'Siz kölelerinize böyle mi muamele ediyorsunuz?' diye sormuş, Ali de babası hakkında yalan söylediği için onu bu şekilde cezalandırdığını ifade etmiştir."⁵⁹ Başka bir rivâyette Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713) Bürd adındaki kölesine nasihatte bulunurken "İkrime'nin Abdullah b. Abbas'a yalan nakiller isnad ettiği gibi sen de benimle ilgili yalan isnadında bulunma!" diye onu ikaz etmiştir.⁶⁰ Buna benzer bir diyalog da Abdullah b. Ömer (r.a.) (ö. 73/694) ile kölesi Nâfi (ö. 117/735) arasında yaşanmıştır.⁶¹

İlk rivâyetin senedinde yer alan ve haberi efendisi Abdullah b. Hâris'ten nakleden Yezîd b. Ebû Ziyâd (ö. ?), tabîinden sayılmakla beraber güvenilir bir râvî olarak kabul edilmediği, kimi tenkidciler

⁵⁴ Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 75.

⁵⁵ Nevevî, *Tehzîbu'l-esmâ*, 1/341; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/229; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/106; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/265; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7/49.

⁵⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/106; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 125.

⁵⁷ Nurdoğan Türk, "Klasik Kaynaklarda Menkûl İbn Abbâs'a Atfedilen Bazı Tarikler Üzerine Bir Değerlendirme (Tefsir İlmi Bağlamında)" *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 12/1 (Mart 2020), 194-229, <https://doi.org/10.26791/sarkiat.648326>

⁵⁸ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas (Riyad: Dâru'l-Hânî, 2001), 1/406; Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*, thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984), 3/373; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/221; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/8; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/106; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/476.

⁵⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/266; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 2/33; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/82; Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1629.

⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/71; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/280; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/22; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/266.

⁶¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/230; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 351.

tarafından zayıf olarak nitelendirildiği, münker sayılan rivâyetlerinin olduğu⁶² ve nakillerinin delil olarak kullanıldığı râvîlerden olmadığı⁶³ göz önünde bulundurulduğunda Ali b. Abdullah b. Abbas'ın İkrime el-Berberî hakkında ileri sürdüğü sözün onun aleyhinde bir delil olarak kullanılamayacağı açıkça anlaşılmaktadır. Kaldı ki bu rivâyet doğru olarak kabul edilmiş olsa bile, Ali b. Abdullah b. Abbas'ın bu sözle neyi kastetmiş olduğu ve İkrime'ye uyguladığı muamele de haklı olup olmadığı da belli değildir.

Kanaatimizce İkrime için yapılmış yalancı nitelemesi onun yanlış anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Şöyle ki İkrime hakkında nakledilen rivâyetler incelendiğinde görülecektir ki onun yalancılıkla itham edilişi ilim meclislerinde sorulan sorulara vermiş olduğu cevaplardan ileri gelmektedir. Onun sorulan bu sorulara vermiş olduğu genel kanaate aykırı bazı cevaplar Abdullah b. Abbas adına yalan uydurmakla suçlanmasına yol açmıştır. Örneğin İkrime'ye toprak kiralamanın hükmü sorulmuş bu soruya cevaben arazi kiralamayı doğru bulmadığını ifade etmiştir. Saîd b. Cübeyr İkrime'nin bu cevabını duymuş ve Abdullah b. Abbas'ın "Yapacağınız en iyi iş seneden seneye toprak kiralamaktır." sözünü hatırlatarak İkrime'nin yalan söylediğini ifade etmiştir. Ancak İkrime'nin arazi kiralamayı kerih gördüğü rivayette yanlış anlama olmuştur. Çünkü Abdullah b. Abbas orada kiralanacak arazinin ağaçsız olmasını şart koşmuştur. Aksi halde İkrime'nin dediği gibi kiralama, kerih görülmüştür.⁶⁴

Yine bu rivâyetleri incelediğimizde onun için söylenmiş "Yalan söyledi." şeklindeki söylemlerin "Hata etti." manasında kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Nitekim İbn Hibbân'ın (ö. 354/945) *es-Sikât* adlı eserinde "كذب" kelimesinin "الخطأ" anlamında kullanıldığına dair rivâyet bulunmaktadır.⁶⁵ Bu rivâyet İkrime el-Berberî'nin yalan söylediğinden kastedilen mananın hata ettiği olduğunu gösterir ki bu durum da onun zayıf olmadığına işaret eder.

İkrime el-Berberî'nin fazlaca rivâyette bulunması bazı insanları rahatsız etmiş ve bu insanlar onun hakkında bu rivâyetleri kendisi mi uyduruyor gibi ithamlarda bulunmuşlardır. Bir keresinde adamın biri, Medineli meşhur tâbiîn fakihinden biri olan Saîd b. Müseyyeb'e (ö. 94/713), Kur'ân-ı Kerîm'deki bir âyetin tefsirini sordu. Saîd b. Müseyyeb de İkrime'yi kastederek: "Onu benden değil, Kur'ân'dan hiçbir şeyin kendisine kapalı kalmadığını zannedene sor." diye cevap verdi.⁶⁶

Öte yandan bir râvinin fazlaca rivâyette bulunması onun adaletine zarar vermez. Buna benzer ithamlar Ebû Hüreyre'ye (ö. 58/678) de yapılmıştır. O, şahsı hakkında yapılmış bu ithamları duyunca emin bir şekilde kendisini "Bazı kimseler 'Ebû Hüreyre çok rivâyet ediyor.' diyorlar. Ancak ensar kardeşlerimiz tarlalarında ziraatla meşgul, muhâcir kardeşlerimiz de pazarda ticaretle meşgul iken, ben karın tokluğuna Hz. Peygamber'e (s.a.v.) hizmet ediyor, onların görmediklerini görüyor, duymadıklarını duyuyordum."⁶⁷ şeklinde savunmuştur. Buradan da anlıyoruz ki bir râvinin fazla rivâyette bulunması anormal bir durum olarak kabul edilemez. Dolayısıyla râvîlerin nakillerinin azlık veya çokluğu şartlara ve ortamlara bağlı olarak farklılık arz edebilir.

⁶² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/129-133; Altıkulaç, "İkrime el-Berberî", 22/41.

⁶³ Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 68; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/230; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/272.

⁶⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/24,25.

⁶⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/114.

⁶⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 1/81; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/81; Ahmed Emin, *Fecr'ül İslâm*, çev. Ahmed Serdaroğlu (Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976), 304.

⁶⁷ Buhârî, "İtisâm", 22; Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1991), "Fedâilü's-sahâbe", 159.

Kuvvetli ve iştıyaklı bir ilmî kişiliğe sahip olan İkrime el-Berberî'nin akranları tarafından duygusal değerlendirildiği fakat yüz yüze geldiklerinde susmayı tercih ettikleri görülmektedir. İbn Sa'd'ın (ö. 230/845), Saîd b. Cübeyr ve İkrime'den naklettiği bir rivâyete baktığımızda Saîd b. Cübeyr çevresindekileri İkrime'den aldıkları bazı hadisler sebebiyle eleştirerek kendisinin yanında bunları rivâyet edemeyeceğini söylemiştir. O sırada aynı meclise gelen İkrime el-Berberî söz konusu hadisleri onun yanında da zikretmiş, ancak Saîd b. Cübeyr (r.a.) de dahil hiç kimse ona itiraz etmemiştir.⁶⁸ Esasen cerh-ta'dîl ilminde akranların birbiri aleyhine yönelttiği ithamların da dikkate alınmadığı bilinmektedir.⁶⁹

Daha hayattayken hakkındaki kizb/yalan söyleme ithamlarıyla karşı karşıya kalan İkrime “Şu arkamdan beni yalanlayanları gördünüz mü? Neden beni yüzüme karşı değil de arkamdan yalanlarlar. Vallahi yüzüme karşı yalanladıkları vakit, işte o zaman beni gerçekten yalanlamış sayılırlar.”⁷⁰ diyerek kendini savunmuştur. Hakkında yapılmış haksız eleştirilerden rahatsızlık duyarak insanlara Abdullah b. Abbas'ın onun için yaptığı tezkiyeyi hatırlatma ihtiyacı hissetmiştir. Osman b. Hâkim'in (ö. ?) anlattığı olay onun bu yöndeki çabasını ortaya koymaktadır. Şöyle ki; “Bir gün Ebû Ümâme (r.a.) (ö. 86/705) ile beraber oturuyorduk. Birden İkrime çıkageldi ve Ebû Ümâme'ye: ‘Sen Abdullah b. Abbas'ın benim hakkımda, ‘İkrime size ne anlatırsa bilin ki o doğrudur. Çünkü o benim hakkımda yalan söylemez.’ dediğini işitmedin mi?’ diye sordu. Bu soru üzerine Ebû Ümâme ‘evet, duydum’ diye cevap vermiştir.”⁷¹

İkrime el-Berberî'nin yalancılıkla itham edilmesinin dışında Hâricîlikle de itham edildiği görülmektedir. Ali b. el-Medîni, İkrime'nin Harûriyye⁷² mezhebinin görüşlerini benimsediğini dile getirmiştir.⁷³ Başka bir rivâyette yine Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'e yöneltilen ‘İkrime İbâdiyye⁷⁴ koluna mı mensuptu?’ sorusuna Ahmed b. Hanbel'in cevabı “İkrime'nin Sufriyye'ye⁷⁵ mensup olduğu söylenmektedir.” şeklinde olmuştur.⁷⁶

Rivâyetlerden anlaşılacağı gibi İkrime el-Berberî sadece Hâricîlikle⁷⁷ itham edilmemiş, hemen hemen bütün Hâricî gruplara mensubiyetle ithama maruz kalmıştır. Ona yapılan Hâricîlik isnadının herhangi bir dayanağı bulunmamakla birlikte Hâricî olarak itham edilmesine de bir sebep zikredilmemiştir. Bu ithamları yapanlar bunu destekleyen tek bir delil sunmamışlardır. İkrime el-

⁶⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/220; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/275; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/19.

⁶⁹ Altıkulaç, “İkrime el-Berberî”, 22/42.

⁷⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/220; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/267; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/19; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî şerhu Sahihî'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, 1960), 1/428; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/82; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/275.

⁷¹ Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh, *Târîhu Dimeşk*, thk. Ömer b. Garâme el-Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 41/104; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/82; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/265; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/271; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/428.

⁷² Hükmün sadece Allah'a ait olduğu sloganıyla Hz. Ali'ye karşı çıkan ilk Hâricîler'e verilen ad.

⁷³ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/7; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/278; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/21.

⁷⁴ Hâricî fırkalarının en mutedili ve günümüze ulaşan tek kolu.

⁷⁵ İlk Hâricî fırkalarından biri.

⁷⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/278; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/21.

⁷⁷ Dinî ve siyasi konulardaki aşırı görüşleri ve faaliyetleriyle tanınan fırka. Hâricî, “çıkılmak, itaatten ayrılıp isyan etmek” anlamındaki hurûc kökünden “ayrılan, isyan eden” mânasında bir sıfat olan hâric kelimesine nispet ekinin ilâve edilmesiyle meydana gelmiş bir terim olup topluluk ismi için hâriciyye ve havâric kullanılır. Kendilerine karşı isyan ettikleri yöneticilerle fırkanın muhalifleri Havâric ismini “insanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar” anlamında kullanmışlardır.

Berberî'nin hayatı incelendiğinde Hâricî düşünceler taşıdığına dair herhangi bir emare olmadığı ve hayat tarzının da Hâricîlikle bağdaşmadığı görülmektedir.⁷⁸

Altı çizilmesi gereken husus, İkrime el-Berberî'nin hiçbir toplumu istisna etmeksizin ilmini paylaşmış güvenilir, ilmî edebe özen gösteren bir âlim olduğudur. Tâbiûn dönemi hadis âlimi ve hafızı Ahmed b. Mikdâm el-İclî (ö. 253/867) "İkrime, tâbiûnden olup sikadır. Harûrî olduğuna dair kendisine yöneltilmiş suçlamalardan uzaktır."⁷⁹ diyerek onu bu ithamlara karşı savunmuştur.

Kaynaklarda İkrime el-Berberî'nin sika olmadığına dair rivâyetler de mevcuttur. Bundan kaynaklanmış olmalı ki, İmam Mâlik, İkrime'den hiç rivâyette bulunmamıştır. Onun *Muvattâ'*'sında İkrime'den hiç rivâyet bulunmaması dikkat çekicidir. Bu durum meşhur hadis ve ricâl âlimi Yahya b. Maîn'e (ö. 233/848) sorulmuş o da "Çünkü İkrime Sufriyye'nin görüşlerini intihal ediyordu." şeklinde yanıt vermiştir.⁸⁰

Diğer taraftan Eyyûb es-Sahtiyânî, Yahya b. Maîn, Ebû'l-Hasen el-İclî (ö. 261/875), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 327/938) ve Nesâî (ö. 303/915) gibi hadis otoriteleri İkrime el-Berberî'nin sika olduğunu, Ahmed b. Hanbel de hadislerinin delil olarak kullanılabileceğini belirtmiştir. Buhârî ise çevresinde ve arkadaşları arasında İkrime'nin rivâyet ettiği hadislere herkesin güvendiğini söylemiştir.⁸¹

İbn Ebî Hâtim er-Râzî babasına İkrime hakkında sormuş ve babası şu cevabı vermiştir: "İkrime sikadır ve rivâyetleri de delil kabul edilir. Ona güvenmeyenler Yahya b. Said (ö. 198/813) ve İmam Malik'tir. Buna sebep de onun bazı görüşleridir."⁸²

Sonuç itibarıyla hakkında yalancılık ve Hâricîlik ithamlarına maruz kalan İkrime'nin bu tür ithamlardan uzak olduğunu ve rivâyetlerinin alınıp delil olarak kullanılabileceğini söylemek mümkündür. Yaşadığı dönemde Müslümanlar arasında ayrılıkların ve çatışmaların çoğaldığı, bunun neticesinde gruplaşmaların yoğun olduğu düşünüldüğünde aleyhinde söylenenleri izah etmek daha kolay olacaktır. Bununla birlikte İkrime hakkında aleyhten çok lehte haber mevcuttur.⁸³

3. İkrime el-Berberî'nin Tefsir İlmindeki Yeri ve Öne Çıkan Tefsir Yorumları

Abdullah b. Abbas'ın öğrencileri arasında İkrime el-Berberî'nin oldukça kıymetli bir yeri vardır. Meşhur hadis hâfızı Mervezî (ö. 292/905), "İkrime, Abdullah b. Abbas'ın tefsiri en iyi bilen şakirtlerindedir."⁸⁴ demiştir. Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Abdullah b. Abbas'ın talebeleri arasında karşılaştırma maksadıyla sorulan soruya cevap verirken İkrime hakkında benzer görüşü paylaştığını

⁷⁸ Ersöz, "Bir Tabiûn Müfessiri İkrime Hakkındaki İthamların Değerlendirilmesi", 95.

⁷⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/31.

⁸⁰ Taberî, *Tarihu't-Taberî*, 11/634; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 7/267; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/21; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, 20/278.

⁸¹ Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*, 3/376; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1630; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, 20/282; Altıkulaç, "İkrime el-Berberî", 22/41.

⁸² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/8; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 41/104; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/32; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/428.

⁸³ Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, 83.

⁸⁴ Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, 20/270; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/15; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 7/265.

ortaya koymuştur.⁸⁵ Saîd b. Cübeyr'e, "Senden daha âlim bir kimse bilir misin?" diye sorduklarında, "İkrime" diye cevap vermiştir.⁸⁶

"İkrime el-Berberî bir gün efendisi Abdullah b. Abbas'ın ağladığını görünce yanına yaklaşarak ona 'neden ağlıyorsun?' diye sordu. Abdullah b. Abbas "Balık avlanma yasağını ihlâl edenler, kendilerine hatırlatılan yasağı unutup ihlâl edince biz de kötülük ve yasağı menedenleri azaptan kurtardık. Zulmedenleri, itaatsizlikleri sebebiyle kötü bir azapla yakalayıp cezalandırdık." meâlindeki A'râf Sûresi'nin 165. âyetini okudu ve "Ben bu kavimden yalnızca kötülükten menedenlerin kurtulduklarını zannediyorum. Diğerlerinin hepsi Allah'ın gazabına uğramışlardır. Hâlbuki biz, toplum içerisinde hoşlanmayacağımız pek çok şey görüyoruz ama onları kötülükten alıkoymuyoruz. Bu nedenle bizler de kötülerin hak ettiği cezaya müstahak olmaktayız. Bu sebepten üzülüyorum." diye cevap verdi. İkrime, Abdullah b. Abbas'a "Canım sana feda olsun, onlar arasında kötülükten menedenlerin dışında, Yahudilerin yaptıkları isyanı kerih görerek sükûtlarıyla onlara muhalefet edenler de mevcuttu. Onlar, "Allah'ın helâk edeceği bir kavme ne diye öğüt veriyorsunuz?"⁸⁷ sözleriyle öfkelerini aşıkâr etmişlerdi. İşte bu tutumları sebebiyle onlar da kurtuluşa erenler arasındaydılar." dedi. İkrime'nin bu sözü üzerine sevinen Abdullah b. Abbas ona bir cüppe giydirdi.⁸⁸

Söz konusu bu hâdisе gösteriyor ki, İkrime bir köle olmasına rağmen tefsir konusunda hür fikirli, düşüncesini açıkça beyan etme cesaretine sahip biriydi. Kur'ân-ı Kerîm'de nakledilen hadiselerden çıkarılması gereken hisselerin tespitinde ve bunların zamana uyarlanarak hüküm çıkartılmasında da oldukça başarılı bir müfessirdi.

İkrime el-Berberî hakkında, kaynaklarda övgü ve takdir dolu birçok rivâyete rastlanmaktadır. Örneğin Câbir b. Zeyd'e bazı âyetlerin tefsiriyle ilgili birtakım sorular sorulunca, "Bu sorularınızı İkrime'ye sorun. Çünkü o bir ilim deryasıdır." diye yanıt vermiştir.⁸⁹ Katâde b. Diâme de övgüsünü "Haram ve helâli en iyi bilen Hasan el-Basrî, menâsiki Atâ b. Ebî Rabâh (ö. 114/732), tefsiri de İkrime'dir." şeklinde dile getirmiştir.⁹⁰

Hatta onun çağdaşları arasından tefsirde bilgili olan bazı kimseler de bilmediklerini İkrime'den öğrenirlerdi. Habib b. Ebî Sabî'in (ö. 119/737) aktardığı şu haber İkrime'nin muasırları arasında ilmî açıdan ne mevkiye olduğunu gözler önüne sermektedir. "Bir gün Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Saîd b. Cübeyr, Atâ b. Ebî Rabâh (ö. 114/732) ve İkrime bir araya geldiler. Saîd b. Cübeyr ve Mücâhid, birtakım âyetlerin tefsirini İkrime'ye sordular. O da kendisine sorulan âyetleri tefsir ederek iniş sebeplerini onlara açıkladı."⁹¹ Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc el-Kureşî (ö. 150/767) bir adama "Kur'ân'ın tefsiri ile ilgili İkrime'den herhangi bir şey öğrendiniz mi?"

⁸⁵ Altıkulaç, "İkrime el-Berberî", 22/41.

⁸⁶ Ebû İshâk eş-Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 70; Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*, 3/373; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/106; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/265.

⁸⁷ el-A'râf 7/164.

⁸⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 13/188; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 3/494-495; Duman, "Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti", 220.

⁸⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/16; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/220; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/271.

⁹⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/471; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/272; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/16.

⁹¹ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/266; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/84.

diye sormuş, adam 'hayır' cevabını verince ona 'o hâlde ilimin üçte birini kaybettiniz.'" diye karşılık vermiştir.⁹²

Zikrettiğimiz tüm bu haberler İkrime el-Berberî'nin yaşadığı dönemdeki tefsir anlayışına damgasını vurmuş bir müfessir olduğunu ve onun ilminden kimsenin müstağnî kalamayacağını ortaya koymaktadır.

3.1. Rivayet Yönünden Tefsiri

İkrime âyetleri tefsir ederken öncelikle Kur'ân-ı Kerîm'e başvurmuştur. Örneğin Bakara Sûresi'nde yer alan *الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ* "Kendilerine kitap verdiğimiz Yahudi ve Hristiyanlardan öyle kimseler vardır ki onlar, Kur'ân'ı ve Tevrat'ı hakkı ile okuyup anlarlar."⁹³ meâlindeki âyet zikredilebilir. Âyette yer alan *تِلَاوَتِهِ* (tilâvetihî) kelimesinin anlamı âlimler tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. İkrime bu kelimenin 'okumak' değil, 'takip etmek' manasına geldiğini ifade etmiş ve bu görüşüne delil olarak Şems Sûresi'nin ikinci âyeti olan *وَإِذَا الْقَمَرَ إِذَا تَلَاهَا* "Güneş'in ardından ortaya çıktığı zaman Ay'a yemin ederim." âyetlerini getirmiştir. Ayrıca Abdullah b. Abbas'tan da buna benzer bir bilgi aktarmıştır.⁹⁴ İkrime'nin bu tefsirine göre âyetin manası "Kendilerine kitap verdiklerimiz onu en güzel şekilde takip ederler." şeklindedir.

İkrime, şayet âyetlerin tefsirini Kur'ân ile açıklama imkânı bulamazsa o vakit Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetlerinden yararlanmış, âyette geçen kapalı bir ifadeyi açıklığa kavuşturmak veya âyete yaptığı yorumu desteklemek için sünnete müracaat etmiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) açıklaması olan yerde kendisi yorum yapmamış, aksine onun sünnetine tabi olmuştur. Örneğin Mü'min Sûresi'nin ve Kur'ân'daki sıralamalarına göre devamındaki altı sûrenin ilk âyetleri olan *حَم* (ha mim) kelimesinin anlamı hakkında farklı görüşler vardır. İkrime el-Berberî, bu kelime hakkında yorum yapmayarak Hz. Peygamber'in (s.a.v) şu buyruğunu zikretmiştir: " *يُحَمُّ* *Yüce Allah'ın isimlerinden bir isimdir ve bu isimler Rabbinin hazinelerinin anahtarlarıdır.*"⁹⁵

İkrime, eğer Kur'ân ve sünnete başvurduğu hâlde âyeti tefsir etme imkânı bulamazsa o vakit sahâbeden naklettiği rivâyetlerle tefsir etme metodunu benimsemiştir. Sahâbeden yaptığı rivâyetlerde daha çok hocası Abdullah b. Abbas'tan rivâyette bulunmuşsa da Hz. Ömer (r.a.) gibi sahâbenin önde gelen isimlerden de tefsir rivayetlerinde bulunmuştur. Örneğin Rûm Sûresi'nin *فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ* "Ey Peygamberim! Yüzünü, bütün varlığın ile yönünü Allah'ı birleyen olarak dine, Allah'ın fitratına çevir, hak din İslâm'a uy ki, Allah insanları o din üzerine yaratmıştır. Allah'ın yaratışında hiçbir değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur. Fakat insanların çoğu bunu bilmez."⁹⁶ meâlindeki âyette zikredilen Allah'ın yaratışından maksadın ne olduğu konusunda âlimler farklı görüşler ortaya koymuşlardır.

İkrime bu âyeti tefsir ederken sahâbenin öncülerinden Ömer b. el-Hattâb ve Abdullah b. Abbas'tan rivayette bulunmuştur. Onlara göre âyetin anlamı, "Yüce Allah'ın yaratmış olduğu davarlardan erkek olanlarının burulması suretiyle Allah'ın hilkatı/yaratışı değiştirilmemelidir."

⁹² İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/266; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/274; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/18.

⁹³ el-Bakara 2/121; İsmail Karagöz, *Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri Açıklamalı ve Kırık Meâli* (Ankara: Kar Yayınları, 2020).

⁹⁴ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/218; Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 76.

⁹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, thk. Ahmed el-Berduni - İbrahim Atfiş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964), 15/289; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002), 8/263.

⁹⁶ er-Rûm 30/30.

şeklinde anlaşılmalıdır. Buna göre âyet, hayvanlardan erkek olanlarının burulmasının yasaklanması anlamındadır.⁹⁷

İkrime el-Berberî bir taraftan sahâbenin bu yorumlarını aktarırken diğer taraftan kendi görüşünü de ortaya koymuştur. Taberî (ö. 310/923) tefsirinde bu âyetle ilgili Abdullah b. İdris'ten (ö. 192/807-808) naklen Leys'in şu rivayetine yer vermiştir, "Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) Kâsım isminde birini İkrime'ye yolladı ve Allah'ın fitratının ne olduğunu ondan sordurdu. İkrime bu soru üzerine Rûm Sûresi'nin bu âyetini okuyarak 'Allah'ın fitratı İslam'dır.' şeklinde yanıt verdi."⁹⁸ İkrime'nin bu görüşünden anlaşılacağı üzere bu âyet "Allah'ın dini İslam asla değiştirilemez." anlamına gelmektedir.

Bundan başka bazı âyetleri tefsir ederken âyetin sebab-i nüzûlünden yararlanan İkrime bu sayede âyetin daha iyi anlaşılmasına katkı sunmaya çalışmıştır. Örneğin Nisâ Sûresi'nde yer alan *لَيْسَ بِإِيمَانِكُمْ وَلَا أَمَانِي أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ وَلَا يَجِدْ لَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا* "Ey müminler! Allah'ın mükâfatı ne sizin kuruntularınıza ne de kitap ehli olan Yahudi ve Hristiyanların kuruntularına göredir. Kim kötü bir iş yaparsa onunla cezalandırılır ve bu kimse Allah'tan başka kendisi için azaptan kurtaracak hiçbir dost ve yardımcı da bulamaz." meâlindeki âyet-i kerîmedir. İkrime el-Berberî bu âyetin sebab-i nüzûlünü Abdullah b. Abbas'tan yaptığı, "Yahudiler ve Hristiyanlar, 'Cennete bizden olanların dışındakiler girmeyecektir.' dediler. Kureyşliler ise 'Biz öldükten sonra tekrar diriltilmeyeceğiz.' dediler. Onların bu sözleri üzerine yüce Allah, bu âyet-i kerîmeyi indirdi."¹⁰⁰ rivayetiyle açıklamaktadır.

3.2. Dirayet Yönünden Tefsiri

Her ne kadar İkrime rivayet yönlü tefsirci olarak değerlendiriliyor olsa da birçok ayette şahsî yorumlarına rastlamak da mümkündür. Abdullah b. Abbas'ın öğrencileri arasında re'y ve ichtihadla tefsir yapmakla diğerlerine göre daha cesaretli davrandığı belirtilen İkrime'nin¹⁰¹ dirayet türüne dâhil olan tefsir örnekleri incelendiğinde bunların dilbilimsel ve fikhî tefsirlerde yoğunlaştığı görülmektedir. Onun Arap diline olan hâkimiyeti, Kur'ân-ı Kerîm'in indiği muhitte yetişmesi ve bu alanda uzman olan sahâbî Abdullah b. Abbas'ın öğrencisi olmasının bu görüşlerinde büyük etkisinin olduğu muhakkaktır.

İkrime, şayet bir âyeti Kur'ân ve sünnete başvurarak tefsir edememişse sahâbe kavline başvurmuş ancak bu unsurların varlığına rağmen hâlâ açıklanamamışsa o vakit âyeti bilgi seviyesi ve kabiliyeti doğrultusunda sebab-i nüzûller, Câhiliyye dönemi Arap şiiri vd. gibi kullandığı bazı karineler aracılığıyla tefsir etmiştir. Örneğin, *فَإِذَا هُمْ بِالسَّاهِرَةِ* "O zaman insanlar ölüm uykusundan uyanıp dirilirler ve mahşer yerinde toplanırlar."¹⁰² meâlindeki Nâziât Sûresi'ndeki âyette yer alan *السَّاهِرَةِ* (sâhirah)

⁹⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, 14/31; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşafî Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 4/337.

⁹⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 20/98; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 6/493.

⁹⁹ en-Nisâ 4/123.

¹⁰⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, 5/396; Muhammed Tâhir b. Muhammed et-Tûnusî, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984), 5/209.

¹⁰¹ Fuâd Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-arabî* (Riyad: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991), 1/70; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 93.

¹⁰² en-Nâziât 79/14.

kelimesine İkrime yeryüzü anlamını vererek¹⁰³, verdiği bu anlamı Ümeyye b. Salt'ın (ö. 8/630) şu beytiyle pekiştirmiştir:

وَفِيهَا لَحْمٌ سَاهِرَةٌ وَبَحْرٌ وَمَا فَاهُوا بِهِ لَهُمْ مُقِيمٌ

"Orada kara ve deniz hayvanının eti bulunmaktadır,

Ve iftihar ettikleri şeyde kendileri için kalıcılık vardır."¹⁰⁴

Yine İkrime el-Berberî yüce Allah'ın ذَوَاتَا أَفْئَانٍ "İki cennet, çeşitli nimetlere sahiptir."¹⁰⁵ meâlindeki âyetini açıklarken "O ağaçların gölgeleri ve dalları vardır." demiş ve "Siz şairin şu şiirini duymadınız mı?" diyerek aşağıdaki beyitleri sözlerine ilave ederek açıklamasını desteklemiştir.

مَا هَاجَ شَوْقُكَ مِنْ هَدِيلِ حَمَامَةٍ تَدْعُو عَلَى فَنَنِ الْعُصُونِ حَمَامًا

تَدْعُو أَبَا فَرْخَيْنِ صَادَفَتْ طَائِرًا دَا مَخْلَبَيْنِ مِنَ الصُّفُورِ قَطَامًا

Ete susamış çift pençeli bir doğanın eline düşmüş,

İki yavrusu olan bir erkek güvercini,

Gölgeli dallar üzerinde şakıyarak çağıran,

Dişi güvercinin sesi, şevkini galeyana getirmedi mi?¹⁰⁶

Ayrıca İkrime fikhî meselelerin çözümünde sıkça Kur'ân'a başvurduğu görülmektedir. Dolayısıyla birçok fikhî meseleye Kur'ân âyetleriyle cevaplar vermiştir. Örneğin Ankebût Sûresi'nde yer alan اِنَّ مَا اَوْحِيَ اِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَاَقِمِ الصَّلَاةَ اِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ اَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ "Ey Peygamberim! Kur'ân'dan sana vahyedileni oku, anla, hükümlerini uygula ve insanlara anlat ve namazı dosdoğru kıl. Çünkü namaz, insanı her türlü edepsizlikten ve çirkinlikten, haram ve kötülükten alıkoyar. Allah'ı anmak ve namaz kılmak, kesinlikle en büyük ibadettir. Allah yaptıklarınızı bilir."¹⁰⁷ meâlindeki âyette yer alan اِنَّ مَا اَوْحِيَ اِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَاَقِمِ الصَّلَاةَ اِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ اَكْبَرُ (Velezkrullahi ekber) "Allah'ı anmak kesinlikle en büyüktür." cümlesinin ne anlama geldiği ile ilgili sahâbe ve tâbiîn tarafından farklı şekillerde izah yapılmıştır. Bu izahlar neticesinde "Allah'ın zikri" ve "Allah'ı zikretmek" şeklinde iki türlü anlamlandırılan bu cümleyi İkrime de "Allah'ın kulunu zikretmesi, kulun Rabbini namazda ve diğer ibadetlerde zikretmesinden daha büyüktür."¹⁰⁸ şeklinde açıklayarak "Allah'ın zikri" manasında anlamıştır.

Yine namaz meselesi ile ilgili Kevser Sûresi'nde yer alan فَصَّلْ لِرَبِّكَ وَاخْزُ "Ey Peygamberim! Rabbin için namaz kıl, namazda kibleye yönel ve kurban kes."¹⁰⁹ meâlindeki âyet-i kerîmede فَصَّلْ لِرَبِّكَ "Rabbin için namaz kıl." cümlesinde kastedilen namazın hangi namaz olduğu anlaşılammaktadır. Bu bakımdan bu durum farklı şekillerde açıklanmıştır.¹¹⁰

¹⁰³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/197; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 8/316; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beirut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 2001), 4/395.

¹⁰⁴ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 8/408; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/197; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 90.

¹⁰⁵ er-Rahmân 55/48.

¹⁰⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, 1/25; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/59; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 7/502; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 25/354; Saîd Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsir* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2003), 10/5668.

¹⁰⁷ el-Ankebût 29/45.

¹⁰⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 20/43; Karagöz, *Farklı Anlaşılan Ayetler*, 155.

¹⁰⁹ el-Kevser 108/2.

¹¹⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, 20/218-220.

İkrime el-Berberî bu âyette kastedilen namazın Kurban Bayramı namazı olduğu yönünde görüş bildirmiştir. Ona göre âyette geçen “*Namaz kıl.*” cümlesi Kurban Bayramı günü bayram namazını kıl, “*Kurban kes.*” cümlesi de kurbanını kes anlamına gelmektedir.¹¹¹

Tefsir rivâyetleri incelendiğinde İkrime el-Berberî'nin pek çok âyeti kelâmî açıdan da yorumladığı görülecektir. Örneğin Allah'ın görülmesi meselesi ile ilgili İkrime el-Berberî'ye Necm Sûresi'nde bulunan *مَا كَذَّبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى* “*Peygamber'in gözü ile gördüğü Cebrail'i kalbi yalanlamadı, şüphe etmedi ve Cebrail olduğunu bildi.*”¹¹² meâlindeki âyetin tefsirinde ‘Muhammed Rabbini gördü mü?’ diye sorulmuştur. Bu soruya İkrime, ‘Evet, o Rabbini görmüştür.’¹¹³ diye cevap vermiştir.

Hiz. Peygamber'in (s.a.v.) Rabbini görmesi meselesinde O'nun Rabbini beden gözü ile mi kalp gözü ile mi gördüğü hakkında farklı yorumlar ortaya çıkmıştır. İkrime'nin bu konudaki görüşü ise net değildir. O, Hiz. Peygamber'in (s.a.v.) Rabbini hem beden gözü ile gördüğünü hem de onu kalp gözü ile gördüğünü söylemektedir.¹¹⁴

İkrime el-Berberî'nin ru'yet konusundaki görüşünü daha net ortaya koyabilmek için bir örnek de Kıyâmet sûresinin *إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ* “*Rablerine bakarlar.*”¹¹⁵ meâlindeki âyettir. Bu âyeti de İkrime “Bir bakışla Rabbine bakar.” şeklinde tefsir etmiştir.¹¹⁶ Yani İkrime'ye göre âyette sözü edilen kimseler Rablerini göreceklerdir. Yine İkrime el-Berberî'nin de bulunduğu bir ortamda ru'yetullah konusundan bahis açılmış ve oradakiler ona “Cenâb-ı Hak *لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ* “*Gözler onu göremez.*”¹¹⁷ buyurmamış mıydı?’ diye sorarlar. İkrime el-Berberî bu suale “Gökyüzüne bakınca, gökyüzünün tamamını görebiliyor musunuz?” şeklinde yanıt vermiştir.¹¹⁸ Abdullah b. Abbas'ın bu âyeti “Gözler Onu ihata edemez.” şeklinde tefsir ettiğini düşününce¹¹⁹ İkrime'nin bu yanıtının hocası Abdullah b. Abbas'ın bu âyete verdiği anlamla benzerlik arz ettiğini görülmektedir. Yani İkrime el-Berberî verdiği bu cevapla yüce Allah'ın gözle görüleceğini ancak bu görmenin tam olarak gerçekleşmeyeceğini ifade etmektedir.

Muhkem ve müteşâbih âyetler hakkında iman edilip amel edilen âyetlerin muhkem, sadece iman edilip amel etme imkânı bulunmayan âyetlerin ise müteşâbih olduğu yönünde görüş bildirmiş olan İkrime el-Berberî'nin¹²⁰ tefsir kaynaklarında bu tür âyetlere ilişkin birçok yorumu mevcuttur. Örneğin Mü'minûn Sûresi'nde yer alan *هَاتTA MÜŞRIKLERE ŞİDDETLİ BİR AZAP KAPISINI, KURAKLIK, KUTLUK VE SAVAŞTA HEZİMET GİBİ AFET VE MUSİBETLERİ AÇTIĞIMIZ ZAMAN, HEMEN ONLAR, AZAP İÇERİSİNDE ÜMİTSİZLİĞE DÜŞERLER.*”¹²¹ meâlindeki âyet-i kerîmede geçen “*Nihayet üzerlerine şiddetli bir azap kapısı açtığımız zaman*” ifadesinin zahirinden ne kastedildiği net anlaşılamamaktadır. Bu

¹¹¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/653; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, 20/218.

¹¹² en-Necm 53/9.

¹¹³ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 7/647; es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 9/140; et-Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 22/507.

¹¹⁴ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 7/448-450.

¹¹⁵ el-Kıyâmet 75/22-23.

¹¹⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, 19/107; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/72; es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 10/88; Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ bulûğ'i'n-nihâye fi İlmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihî ve ahkâmihî ve cümelin min fünûni ulûmih* (Şârika: Câmiatü's-Şârika, 2008), 12/7878.

¹¹⁷ el-En'âm 6/103.

¹¹⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 3/61; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 4/1363; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 22/13; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 3/310.

¹¹⁹ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûğ'i'n-nihâye*, 3/2133; Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*, thk. Sıtkı Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999), 4/605; Suyûtî, *el-İtkân*, 3/61; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12/13; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl b. Yûnus el-Murâdî en-Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, thk. Abdülmün'im Halil İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 5/58.

¹²⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, 3/5; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 2/592; Karagöz, *Farklı Anlaşılan Ayetler*, 41.

¹²¹ el-Mü'minûn 23/77.

İkrime “Bu kelime Yemen lügatından gelmektedir. Çünkü Yemenliler زَوْجِنَا فُلَانًا بِفُلَانَةٍ (zevecna fūlanen bifūlanetin) “Biz falan erkeği falan kadınla evlendirdik.” derler.”¹³¹ demiş ve bu âyete açıklama getirmiştir.

Sonuç

İkrime b. Abdillâh, aslen Mağribli bir Berberî’dir. Çocukluk ve gençlik dönemleriyle ilgili kaynaklarda pek bilgiye rastlamamış olmakla birlikte gençliğinin, küçük yaşlarında köle olarak geldiği Abdullah b. Abbas’ın yanında geçtiği ve onun yanında yoğun bir şekilde ilimle meşgul olmaya başlayarak bu uğurda birçok meşakkate katlandığı gözlemlenmektedir.

İlme olan iştiyakı ve araştırmacı kişiliği sayesinde tefsir ilmi başta olmak üzere siyer, hadis, fıkıh ve kıraat ilimlerinde de önemli bir konuma ulaşan İkrime ömrünün kırk yılını ilme vakfetmiştir. İlk öğrenimine efendisi Abdullah b. Abbas’la başlayan İkrime’nin Hz. Âişe, Hz. Ali ve Ebû Hüreyre (r.a.) vb. gibi sahâbenin önde gelen isimlerinden de hadis ve tefsir rivayetlerinde bulunmuştur.

Üç yüz civarında kişinin kendisinden bilgi aktardığı rivayet edilen İkrime, tabiîn neslinin önde gelen âlimlerinin de içinde bulunduğu birçok talebe yetiştirmiştir. İkrime’nin rivayetleri farklı farklı coğrafyalara dağılan bu talebeleri aracılığıyla geniş bölgelere yayılmış ve sonraki nesillere aktarılmıştır.

Taberî, İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Kurtubî (ö. 671/1273), İbn Kesîr (ö. 774/1373) gibi birçok müfessir ve İbn Sa’d (ö. 230/844), Vâhidî (ö. 468/1076), Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Suyûtî (ö. 911/1505) gibi Kur’ân ilimleri alanında söz sahibi olan birçok âlimin yanı sıra, Kütüb-ü sitte imamları dahil birçok muhaddis de eserlerinde onun görüşlerine yer vermiştir.

Bununla birlikte İkrime aleyhinde de bazı yorumlar yapılmış bir müfessirdir. Herhangi bir dayanağı olmaksızın yapılan Hâricîlik suçlamaları ve yalancılıkla itham edilmiş olması insanlar nezdinde ona olan güveni azaltmamıştır.

Yapılan bu ithamların, yaşadığı dönemin Müslümanlar arasındaki ayrılıkların ve çatışmaların arttığı, bunun neticesinde de birtakım gruplaşmaların olduğu bir dönemde olduğunu düşündüğümüzde aleyhindeki bu yorumları izah etmemiz daha mümkün hale gelmektedir. Ayrıca Abdullah b. Abbas’ın onu fetva vermeye teşvik etmesi ve ona duyduğu güven İkrime için yapılan eleştirileri geçersiz kılmaktadır. Kaldı ki İkrime’ye yapılan eleştiriler, hakkında söylenmiş övgü dolu sözlerin yanında yok denecek kadar azdır.

İkrime’nin elimize ulaşan tefsir kitabı bulunmamakla birlikte onun çok sayıda rivâyetlerine tefsir kaynaklarında dağınık bir şekilde rastlamak mümkündür. Bu rivâyetlerin de çoğunlukla garip kelimelerin izahı, müphemlerin beyan edilmesi, âyetlerin nüzûl sebepleri ve fikhî meselelerin çözümlenmesi gibi konularla alakalı olduğu görülmektedir.

İkrime el-Berberî’ye ait rivâyetler incelediğinde ulaşılan netice, onun âyetleri öncelikle Kur’ân-ı Kerîm ile eğer buna imkân bulamazsa Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sünnetiyle ve daha sonra sahâbeden naklettiği rivayetlerle tefsir etme metodunu benimsemesidir. Eğer bir âyet bu unsurların varlığına rağmen hâlâ açıklanamıyorsa o vakit âyeti bilgi seviyesi ve kabiliyeti doğrultusunda sebab-i nüzûller, cahiliye dönemi Arap şiiri vd. gibi kullandığı bazı karineler aracılığıyla tefsir etmiştir.

¹³¹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur’âni'l-azîm*, 10/3290; Suyûtî, *el-İtkân*, 2/106.

İkrime, çağdaşı olan müfessirlerin pek de başvurmadığı dirayet yöntemini yeri geldikçe kullanarak âyetlerindeki fıkhî ve itikadî meselelere açıklık getirmeye çalışmış ve insanların sorularına ve fıkhî meselelerine Kur'ân âyetleriyle cevaplar vermiştir. Yine tefsir ettiği bazı âyetlerde Abdullah b. Abbas'ın da çokça başvurduğu bir yöntem olan âyetlerin şiirle istişhâdını da kullanmış, özellikle garip kelimelerin anlaşılması noktasında cahiliye Arap şiirine başvurmuştur.

Netice olarak İkrime el-Berberî'nin tefsirde rivayet ve dirayet yollarını birleştirerek ve bu yolları takip ederek yapmış olduğu yorumlarla tefsir ve Kur'ân ilimlerine ciddi katkılarda bulunduğu yadsınmaz.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*. thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 2. Basım, 1422/2001.
- Altıkulaç, Tayyar. "İkrime el-Berberî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/40-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Altuntaş, Halil. "el-Vücûh Ve'n-Nezâir". *Diyanet İlmî Dergi* 26/1 (1990), 13-29.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ. *Meâlimü't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Abdurrezâk el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1999.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Semerkand Yayınevi, 2. Basım, 2018.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh el-Buhârî el-Cu'fî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Zühreir b. Nasir Zaid. 9 Cilt. Riyad: Dâru Tavku'n-Necat, 2002.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh el-Buhârî el-Cu'fî. *et-Târihu'l-kebîr*. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, ts.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-beyân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Tâbiîlerin Tefsir İlmine Hizmetleri". *Diyanet İşleri Başkanlığı Aylık Dergi* 11/3 (1972), 152-156.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 9. Basım, 2019.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 34. Basım, 2019.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 48. Basım, 2017.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2006.
- Duman, Mehmet Zeki. "Tabiün Döneminde Tefsir Faaliyeti". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1987), 209-238.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahru'l-muhîr fi't-tefsîr*. thk. Sıtkı Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999.
- Ebû İshâk eş-Şirâzî, İbrâhîm b. Alî b. Yusuf eş-Şirâzî. *Tabakâtü'l-fukahâ*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'r-Râid el-Arabî, 1970.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfehânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1974.

- Emin, Ahmed. *Fecr'ül-İslâm*. çev. Ahmed Serdaroğlu. Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976.
- Ersöz, Muhammed. "Bir Tabiün Müfessiri İkrime Hakkındaki İthamların Değerlendirilmesi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2011), 87-102.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Yakûb b. Süfyân b. Cüvvân. *el-Ma'rife ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1981.
- Gümüþ, Sadreddin. *Kur'ân Tefsîrinin Kaynakları*, Ankara: Kayıhan Yayınları, 1990.
- el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh er-Rûmî. *Mu'cemu'l-udebâ*. thk. İhsan Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Havvâ, Saîd. *el-Esâs fi't-Tefsîr*. 11 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 6. Basım, 2003.
- İbn Abdilber en-Nemerî, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh. *el-İstiâb fi ma'rifeti'l-aşhâb*. thk. Ali Muhammed Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavviz. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh. *Târîhu Dimeşk*. thk. Ömer b. Garâme el-Amravî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Aşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed et-Tûnusî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Atiyye el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdirrahmân. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşafî Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Esad Muhammed et-Tayyib. Beyrut: el-Memleketü'l-Arabiyye es-Suûdiyye, 3. Basım, 1998.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1960.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzibu't-Tehzib*. 12 Cilt. Hindistan: Dâiratü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye Matbaası, 1908.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve ebnâu ebnâu'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1900.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1973.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr. *Î'lâmü'l-muvakkî'in an rabbi'l-âlemîn*. thk. Muhammed Abdüsselâm İbrahim. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1991.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesir el-Kuraşî ed-Dimeşkî. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. b.y.: Dâru't-Tayyibe, 2. Basım, 1999.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesir el-Kuraşî ed-Dimeşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986.
- İbn Sa'd, Ebu Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 2001.

- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî. *Üsdü'l-gabe fi marifeti's-sahâbe*. thk. Ali Muhammed Muavviz - Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbnü'l-Îmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbârî men zeheb*. thk. Mahmut el-Arnâvût. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- Kahhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-müellifin*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerim'in Nüzulü ve Kıraatı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 1995.
- Karagöz, İsmail. *Farklı Anlaşılan Ayetler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Karagöz, İsmail. *Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri Açıklamalı ve Kırık Meâli*. 8 Cilt. Ankara: Kar Yayınları, 2020.
- Kesler, Muhammed Fatih. *Mekke Tefsir Ekolü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Kurban, Nur Ahmet. *"İlk Dönem Tefsir Hareketleri, Mekke Ekolü Örneği"*. İstanbul: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berduni - İbrahim Atfiş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriyye, 3. Basım, 1964.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye fi ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihî ve ahkâmihî ve cümelin min fünûni ulûmih*. 12 Cilt. Şârika: Câmiatü's-Şârika, 2008.
- Mizzî, Cemaledin Ebu'l-Haccac Yusuf. *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşar A. Marûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Müslim, Ebü'l- Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1991.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil b. Yûnus el-Murâdî. *İ'râbü'l-Kur'ân*. thk. Abdülmün'im Halil İbrahim. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref. *Tehzîbu'l-esmâ ve'l-lüga*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf. *el-Cevâhiru'l-hisân fi tefsiri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali Muavviz - Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- Sezgin, Fuâd. *Târihu't-türâsi'l-Arabî*. 9 Cilt. Riyad: Câmi'atü'l-Îmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991.
- Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *ed-Dürrü'l-mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fi ulûmi'l Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Mısır: Mısır Milli Kütüphane Heyeti, 1974.
- Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tabakâtü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Tarihu't-Taberî. Tarihu'r-rusûl ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâs, 2. Basım, 1967.

- Türk, Nurdoğan. "Klasik Kaynaklarda Menkûl İbn Abbâs'a Atfedilen Bazı Tarikler Üzerine Bir Değerlendirme (Tefsir İlmi Bağlamında)" *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 12/1 (Mart 2020), 194-229, <https://doi.org/10.26791/sarkiat.648326>
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*. thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984.
- Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mizânü'l-i'tidâl fi nađdi'ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963.
- Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşar Avvâd Ma'ruf. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Zehebî, Muhammed es-Seyyit Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, 2000.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürakâuhû, 3. Basım, ts.